

through the »Geografski list«, particularly such as moral, humanistic, the Yugoslav socialist patriotism and internationalism.

The investigation has been carried out on the basis of a questionnaire in which one hundred pupils participated of the elementary school »Bratstvo-jedinstvo« at Konjic. Out of 1500 questions, the pupils have treated 1062, the general average being 21.24. The arithmetic middle is 21.80. and approximates the general average, which is a proof that the sample has been well chosen. The standard devi-

ation (4.11%) and the variation coefficient (18.55%) confirms the homogeneity of the sample and the equality of the participants.

The authors conclude by the statement that the »Geografski list« plays an important role as a supplementary didactically unadapted literature in geography teaching, while thematically it is more suitable for the geography section. The hypotheses have been confirmed: with regard to diversity of content, almost all educational tasks can be realized.

Jozo BOŠNJAK i Đuro MARIĆ, Sarajevo

NEKA METODOLOŠKA I METODSKA PITANJA NASTAVE EKONOMSKE GEOGRAFIJE

Uvod

Prve elemente ekonomskogeografskih istraživanja susrećemo još kod znamenitog antičkog geografa Strabona. U njegovom djelu »Geografija« izneseni su brojni praktični problemi, kao što je odnos naseljenih i nenaseljenih predjela, te osvajanje tih nenaseljenih predjela i drugo. Sa ekonomskogeografskog gledišta, posebno su dragocjeni njegovi podaci o ljudima tadašnjeg varvarskog svijeta koji je živio na sjevernim granicama civilizovanog svijeta, te podaci o prirodnim bogatstvima i razmjeni prirodnih dobara u to vrijeme (5;50 i 51). Stoga bi se moglo reći da je ekonomska geografija stara gotovo koliko i sama geografija. Kao prvi ekonomskogeografski rad smatra se djelo Ludvika Gvičardinija »Opis Holandije« iz 1567. godine gdje je data analiza geografskog položaja Holandije, te značaj mora za ovu zelju i pregled manufakturne proizvodnje i trgovine. Inače, sam izraz »ekonomska geografija« upotrebljen je prvi put još 1760. godine od strane čuvenog ruskog naučnika Mihaila Lomonosova.

Ekonomska geografija kao geografska naučna disciplina

Ekonomska geografija kao geografska disciplina razvijala se kroz pojedine vremenske periode, kao i druge nauke, mijenjajući svoje metode rada, pa čak i objekat istraživanja. Brz privredni razvoj svijeta, a pogotovo razvoj kapitalističke privrede u drugoj polovini XIX vijeka, dovodi do naglog razvoja ekonomske geografije. Tada se ona upravo i izdvaja iz antropogeografije kao posebna naučna disciplina. Na taj način dolazi do još bržeg razvoja ekonomske geografije, a naročito poslije II svjetskog rata kada dobiva veoma široko i raznovrsno polje istraživanja. Pod uticajem naglog razvoja nauke, tehnike, tehnologije, te eksplozivnog porasta svjetskog stanovništva, raspada kolonijalnog sistema, širenja socijalizma kao društveno-ekonomskog i političkog sistema, razvoja pokreta nesvrstanosti, uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa, zatim porasta

interesovanja za društveno-ekonomsko planiranje postavljeno je niz zadataka i problema pred ovu naučnu disciplinu.

Prema tome, ekonomska geografija je danas postala veoma aktuelna geografska nauka. Ona savremene pojave i procese u svijetu razmatra veoma svestrano i kompleksno, možda čak i znatno šire nego bilo koja druga naučno-nastavna disciplina. Zahvaljujući njenom nužnom oslanjanju na rezultate drugih društvenih nauka, prije svega ekonomike, sociologije, političke ekonomije i istorije, ona u znatnoj mjeri ostvaruje cilj integralnog sistema znanja u savremenom procesu nastave. Naime, ona na taj način doprinosi prevazilaženju određenih slabosti predmetnog sistema nastave. Međutim, u vezi s tim javljaju se i određeni problemi, kako u nauci tako i u nastavi ekonomske geografije, koji se ogledaju u slijedećem:

- između ekonomske geografije i srodnih društvenih nauka ne mogu se uvijek povući oštre granice u pogledu njihovog objekta istraživanja, zbog čega se ponekad zalazi u područja susjednih nauka;
- savremena shvatanja ekonomske geografije sporo prodiru u metodologiju geografije, a time i u nastavu, te su još uvijek prisutna uprošćena, pa čak i netačna shvatanja ekonomske geografije;
- nedovoljno razrađen didaktičko-metodski koncept ove naučno-nastavne discipline doveo je do pogrešnog tretmana, odnosno degradacije ovih sadržaja u procesu nastave. Naime, još uvijek je prisutan nabrtački karakter u obradi ovih sadržaja, gdje se čak zahtijeva pamćenje velikog broja raznovrsnih podataka (4;1).

Postoje dosta različita shvatanja ekonomske geografije kao geografske naučne discipline. Najjednostavnija definicija je ona po kojoj je to nauka koja proučava geografski razmještaj proizvodnih fenomena. Međutim, ova definicija je vrlo uprošćena i nepotpuna, jer je geografski razmještaj samo jedan aspekt ekonomsko-geografskog istraživanja. Dakle, ona na ovaj način ne nudi stvarni predmet istraživanja ove naučne discipline. Slične definicije susreće-

mo kod američkih i zapadnoevropskih geografa koje navodi Sauškin.

Ekonomska geografija je »teorijsko razmatranje razmještaja privrednog procesa u datom prostoru« (A. Veber);

»... analiza razmještaja formi ili tipova privrednog života« (U. Smit);

»Ekonomska geografija je takav aspekt istraživanja koji se bavi uticajem sredine, neorganske i organske, na privrednu djelatnost čovjeka« (R. Branun);

»Ekonomska geografija ispituje sličnosti i razlike u načinu dobijanja sredstava za život u različitim predjelima. Ekonomska geografija se bavi ekonomskim procesima, naročito onim koji su promijenjeni u vezi sa pojavama u konkretnim predjelima« (»Američka geografija« u redakciji P. Džemsa i K. Džonsa);

»... grana geografije koja proučava proizvodnju, razmještaj, promjene i potrošnju narodnog bogatstva« (Britanski komitet) itd. (5;3 i 4).

Pjer Žorž smatra da ekonomska geografija ima za predmet proučavanja oblike proizvodnje i lokaciju potrošnje različitih proizvoda u svijetu. Ona je u suštini društvena nauka, ili, tačnije, socijalna nauka (2;13).

Kod sovjetskih geografa preovladava mišljenje po kome su predmet proučavanja ekonomske geografije proizvodno-teritorijalni kompleksi, kao složeni, integralni sistemi koji uključuju u sebe teritorijalne pojave proizvodnje i nekih drugih vidova društvene aktivnosti ljudi (5;5). Proizvodno-teritorijalni sistemi su rezultat teritorijalne podjele rada, u čijoj osnovi leže mnogobrojni geografski činioči, kao što su: elementi prirodnogeografske sredine, prirodni resursi, obilježja geografskog položaja i drugo. Svi ti faktori zajedno sa proizvodnim snagama društva predodređuju geografski razmještaj proizvodnje i njen razvitak u pojedinim državama, regijama ili manjim oblastima na Zemlji. Dakle, teritorijalnost predstavlja neophodnu kariku u ekonomskogeografskim proučavanjima, što znači da je sve ekonomske pojave neophodno svesti na njihov teritorijalni izraz. Jedino na taj način one dobijaju svoje pravo geografsko obilježje i značenje, jer nije u pitanju samo geografski razmještaj nego sveukupnost geografskih činilaca koji određuju karakter nekog ekonomskogeografskog reiona ili neke privredne djelatnosti.

Među našim geografima ovim pitanjima su se posebno bavili S. Ilesič, J. Ilić, V. Đurić i drugi. Prema S. Ilesiču »ekonomska geografija ispituje razmještaj proizvodnje, potrošnje i saobraćaja, ukratko cjelokupnog ekonomskog života u pojedinim zemljama i oblastima i to uvijek u okviru cjelokupnog karaktera tih oblasti, analizirajući kako društvene tako i prirodne faktore, koji se prepliću i bore među sobom« (3;14). Ili, kako kaže J. Ilić: »Ekonomska geografija je nauka koja ispituje i utvrđuje zakonitosti i uslove teritorijalnog razmještaja, razvoja, načina organizovanja (međusobna povezanost i uslovljenost), značaja, strukture i obima privredne aktivnosti date teritorije. Ona utvrđuje, analizira i prognozira teritorijalno-kvantitativne, strukturalne i funkcionalne karakteristike privrede date teritorije«. U okviru ove definicije autor, s pravom, posebno ističe *ispiti-*

vanje zakonitosti teritorijalnog i strukturno-funkcionalnog (sistemskog) razmještaja privrede kao osnovnog zadatka ove naučne discipline (3;14 i 15). Prema tome, predmet proučavanja ekonomske geografije nije samo geografski razmještaj, već i kompleksna analiza geografskih uzroka i posljedica ekonomskogeografskih pojava. Za upoznavanje geografskog razmještaja i drugih ekonomskogeografskih kategorija neophodna je analiza njihovih, kako kvalitativnih tako i kvantitativnih određenja.

Savremene tendencije u ekonomskoj geografiji se ogledaju u izdvajanju i osamostaljanju pojedinih njenih disciplina. Tako se danas sve više govori o industrijskoj geografiji, agrarnoj geografiji, saobraćajnoj geografiji itd., što je posljedica sve veće specijalizacije pojedinih naučnih disciplina. U tom smislu se posebno ističu zapadnoevropske geografske škole.

Uporedo sa savremenim razvojem ekonomske geografije dolazi i do upotpunjavanja i usavršavanja metoda njenog rada. Zbog veoma širokog polja ekonomskogeografskih istraživanja danas se koriste mnogobrojne metode, kao što su: komparativna, istorijskogenetska, kartografsko-grafička, prostorno-regionalna, metoda funkcionalne kvantifikacije, metoda analogije, metoda generalizacije, metoda klasifikacije i sistematizacije te matematičko-statistička metoda. U posljednje vrijeme se posebno ističe primjena matematičko-statističke metode u ekonomskogeografskim proučavanjima. Naime, savremena računsa tehnika pruža izvanredne mogućnosti bolje i obimnije kvantifikacije, mjerenja i međusobnog upoređivanja odnosa među elementima i faktorima ekonomskogeografskih kompleksa. Međutim, jedino primjenom svih ovih metoda može se odgovoriti savremenim zahtjevima nauke i društva pred kojima se nalazi ova naučno-nastavna disciplina. Na kraju ovog dijela rada, naglasimo i to, da se ne bi smjela zapostaviti niti metoda terenskog posmatranja i analiziranja, jer upravo funkcionalnom spregom ove klasične geografske metode i savremenih metoda možemo doći do najboljih rezultata u ekonomskogeografskim istraživanjima.

Ekonomskogeografski sadržaji u didaktičkom sistemu geografije

Ekonomskogeografski sadržaji su dosta zastupljeni u nastavnim planovima i programima, kako osnovnoškolskog tako i srednješkolskog vaspitanja i obrazovanja. Jedan od bitnih razloga njihovog izrazitog učešća u nastavnim sadržajima geografije kod nas (nastava geografije u Bosni i Hercegovini) leži, prvenstveno, u obrazovno-vaspitnim mogućnostima koje oni pružaju. Naime, pod uticajem čovjekovog rada mijenja se uloga i izgled prirodne sredine; mijenjaju se ekonomski odnosi, razmještaj proizvodnje, transporta, trgovine i uopšte ekonomskogeografska slika savremenog svijeta, što uvećava obrazovno-vaspitnu vrijednost ove naučno-nastavne discipline. Zbog toga je neophodno da nastavnik prati savremena ekonomskogeografska kretanja i da u vezi s tim iznalazi nove metodске forme za realizovanje ovih sadržaja u nastavnom procesu. Prema tome, neophodna je aktualizacija nastave ekonomske geografije, kako u pogledu sadržine tako i u pogledu metoda rada.

U didaktičkom sistemu geografije kod nas ekonomskogeografski sadržaji se javljaju u dva osnovna vida:

a) kao *opšti ekonomskogeografski pojmovi*, i to u VI razredu osnovne škole u okviru nastavne teme *Geografska sredina* i u I razredu srednjeg usmjerenog obrazovanja u okviru nastavnih tema *Osnovni ekonomskogeografski problemi savremenog svijeta* i *Geografsko-političke karakteristike savremenog svijeta*.

b) kao *pojedinačni ekonomskogeografski pojmovi, odnosno ekonomskogeografske regije i centri*, i to:

– u okviru pregleda privrede pojedinih zemalja kada se govori o važnijim zemljama u nastavi regionalne geografije u osnovnoj školi;

– u okviru pregleda ekonomskogeografskih rejonu ili područja u I razredu srednjeg usmjerenog obrazovanja.

U procesu nastave ekonomske geografije, bez obzira na raznovrsnost njenih sadržaja, neophodno je posvetiti pažnju pravilnom formulisanju ekonomskogeografskih pojmova, kako opštih tako i pojedinačnih. Zato je neophodno uvažavati i neke opšte spoznajno-logičke zakonitosti i norme. Dakle, proces saznavanja i u nastavi ekonomske geografije treba da predstavlja dijalektičko jedinstvo čulne i misaone spoznaje, iskusta i apstrakcije. U centru pažnje ekonomskogeografskih promatranja su najčešće različite vrste veza i odnosa među geografskim objektima i procesima koje se ne mogu neposredno posmatrati. To su, u stvari, logičke kategorije koje se mogu spoznati misaonim putem koje nisu zasnovane na neposrednom iskustvu.

Poseban značaj za ekonomsku geografiju predstavlja međuzavisnosti geografskih pojava koje, da se podsjetimo, mogu biti:

– topografske, koje izražavaju položaj geografskih objekata;

– međusobne veze fizičkogeografskih objekata i pojava – npr., međuzavisnost tla, biljnog svijeta i klimatskih uslova;

– međusobne veze ekonomskogeografskih objekata i pojava – npr., razvoj mliječnog stočarstva i povrtlarstva u blizini velikih gradskih centara;

– uzajamne veze fizičkogeografskih i ekonomskogeografskih pojava – npr., iskorištavanje riječnih tokova za dobivanje hidroenergije.

U okviru ekonomske geografije u obzir dolazi uočavanje svih ovih kategorija međusobnih geografskih veza i odnosa. Zato je u procesu nastave ekonomske geografije potrebno pronaći najpogodnije metodске postupke koji će omogućiti da učenici najbolje shvate i razumiju ove sadržaje. U tom smislu posebnu vrijednost ima statistički materijal za čiju se interpretaciju moraju pronaći najpogodnije kartografsko-grafičke forme.

U smislu boljeg razumijevanja i trajnog usvajanja ekonomskogeografskih sadržaja, čini se da poseban značaj im metodski pristup obradi ekonomskogeografskog položaja, analiza fizičkogeografskih uslova, te obrada stanovništva kao bitnog faktora za razvoj pojedinih ekonomskogeografskih pojava i drugo.

a) Prilikom analize bilo koga ekonomskogeografskog kompleksa nužno je dati osvrt na njegov geografski, posebno *ekonomskogeografski položaj*. Ekonomskogeografski položaj, u stvari, predstavlja

samo jedan aspekt geografskog položaja. On se može definisati kao odnos nekog privrednog objekta ili pojave prema drugim ekonomskogeografskim objektima koji se nalaze izvan njega a koji imaju određen značaj za njegov postanak i razvoj. Ekonomskogeografski položaj stoji u tjesnoj vezi sa matematskim i fizičkogeografskim položajem. Za razliku od njih, koji predstavljaju relativno nepromjenljive kategorije, ekonomskogeografski položaj je vremenski promjenljiv, tj. predstavlja istorijsku kategoriju. Stoga je potrebno da bude vremenski određen, sa stanovišta istorijskih uslova određenih vremenskih epoha, jer je direktno ovisan od opšteg nivoa razvijenosti proizvodnih snaga i karaktera društveno-političkog uređenja u nekoj zemlji. Pored toga, za razliku od nekih drugih aspekata geografskog položaja, ekonomskogeografski položaj se može mijenjati svjesnim uticajem čovjeka. Kao primjer može nam poslužiti Sibir čiji se ekonomskogeografski položaj znatno izmijenio nakon oktobarske revolucije, stvaranjem Sjevernog morskog puta i izgradnjom Uralsko-kuznetskog kombinata, kada je i ovaj prostor dobio uslove za brži i svestraniji razvoj proizvodnih snaga. Ili, npr., regulacija plovnih sistema Velikih jezera u Sjevernoj Americi, čime je unutrašnjost kontinenata direktno povezana plovnim putem sa Atlantskim okeanom kao centrom svjetske pomorske trgovine.

Analiza geografskog položaja, a time i ekonomskogeografskog, ima veliku metodsku vrijednost, jer joj je jedan od osnovnih zahtjeva angažovanje i razvijanje misaone sposobnosti kod učenika. Naime, neophodno je da se težište nastave prenese sa pamćenja na mišljenje, odnosno razumijevanje.

b) Drugi veoma važan aspekt koga je potrebno imati u vidu prilikom procjenjivanja i analiziranja ekonomskogeografskih pojava je analiza *fizičkogeografskih uslova*. Naime, u osnovi svih tih pojava nalaze se određeni fizičkogeografski uslovi. Te fizičkogeografske okolnosti stvaraju bazu ekonomskogeografskog razvoja, odnosno stvaraju samo mogućnost, dok je pitanje iskorištavanja tih mogućnosti sasvim otvoreno. Prema tome, analiza fizičkogeografskih uslova ne može se svoditi na prenatraglašeno utvrđivanje uticaja prirodne sredine na ekonomski razvoj, što se ipak ponekad čini, a što, u stvari, predstavlja determinističko shvatanje u njegovom negativnom smislu. Na primjer, za razvoj agrarne privrede i pojedinih agrarnih sistema veoma je bitna prirodna sredina, odnosno fizičkogeografski uslovi. Međutim, da bi povoljni prirodni uslovi bili adekvatno i iskorišteni potreban je odgovarajući nivo razvijenosti proizvodnih snaga, kao i opšti društveni razvoj neke zemlje. Poznato je da, na primjer, područje Etiopske visije ima izuzetne fizičkogeografske uslove za razvoj agrarne privrede, ali oni ne mogu biti iskorišteni zbog niskog stepena razvijenosti proizvodnih snaga i opšte društvene nerazvijenosti ove afričke države. Dakle, u procesu nastave ekonomske geografije je potrebno istaći samo one prirodne pojave i karakteristike koje su od bitnog uticaja za razvoj privredne djelatnosti ili nekog ekonomskogeografskog rejonu, bez njihovog prenatraglašavanja.

c) U analizama ekonomskogeografskih pojava, čini se, da je često zanemarena analiza *stanovništva*

kao faktora koji znatno utiče na njihov razvoj. Analiza stanovništva sadrži veoma raznovrsne elemente među kojima je mnogo onih koji su vrlo značajni za ekonomsku geografiju. Na primjer, obrada klasne i profesionalne strukture, te gustine naseljenosti, odnosno geografskog razmještaja stanovništva, neophodna je za procjenu mogućnosti ostvarivanja i perspektive ekonomskog razvoja pojedinih zemalja ili područja na Zemlji. Stanovništvo, odnosno ljudi su osnovna proizvodna snaga društva, te se ljudski faktor ne smije zaobilaziti prilikom davanja bilo kakve ekonomskogeorafske analize.

Na osnovu svega ovog može se zaključiti da sadržaji ekonomske geografije, uz pravilan metodološki i metodski pristup, imaju vrlo veliki udio i značaj u obrazovno-vaspitanom i ideološkom osposobljavanju mladih ljudi.

Literatura

1. Dorn, W., Jahn, W.: Formiranje predodžbi i pojmova u nastavi geografije, Pedagoška biblioteka, Zagreb, 1973.
2. Đurić, V.: Ekonomska geografija, Beograd, 1980.
3. Ilić, J.: Osnovne karakteristike ekonomske geografije kao naučno-nastavne discipline, Globus, br. 7, Beograd, 1975.
4. Mastilo, N.: Metodski pristup izučavanju ekonomskogeorafskih sadržaja (neobjavljeni materijal).
5. Sauškin, G. J.: Ekonimičeskaja geografija: istorija, teorija, metody, praktika, Moskva, 1973.

Sherif MALOKU, Priština

OBLIKOVANJE UDŽBENIKA GEOGRAFIJE NA KOSOVU

Danas u čitavom svetu u centru pažnje stručnih i naučnih krugova, osim izgradnje sistema obrazovanja i vaspitanja jeste i tzv. nastavna tehnologija (organizacija nastavnog procesa i funkcionisanje svih činilaca u njemu). I problem stvaranja udžbenika moramo usmeriti na izmenjenu funkciju obrazovanja i vaspitanja. Stoga postaje sve aktuelnije pitanje kakav je udžbenik geografije potreban za novu reformisanu školu. Zadaci koje treba ostvariti i problemi koje treba rešiti na tom planu jesu, i dalje ostaju prvorazredno geografsko-pedagoško i društveno pitanje jest udžbenik, jer bez sumnje on ima temeljnu ulogu i okosnica je nastavnog procesa. Zato se danas sve više govori o tzv. »aktivnom« udžbeniku. On je, kao svojevrsno sredstvo informacija i komunikacije, sve više savetnik učenicima kako da, primenjujući naučne metode mišljenja, reše probleme i upoznaju naučne istine.

Summary

SOME METHODOLOGICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF TEACHING ECONOMIC GEOGRAPHY

Jozo Bošnjak i Đuro Marić

Economic geography as a discipline of natural science: some development questions, subject and methods of investigation. Modern concepts of economic geography. Separation and independence of some disciplines of economic geography (industrial geography, agricultural geography, traffic geography and the like).

The subject-matter of economic geography in the didactic system of geography with us (Geography teaching in Bosnia und Herzegovina) appears in two basic forms:

- a) as general concepts of economic geography, and
- b) as individual economic geographical terms, regions and centres of economic geography.

With regard to better understanding and lasting acceptance of the subject-matter of economic geography, it seems that a special role is played by the method of approach to the economic-geographical position, analysis of the conditions of physical geography and the treatment of population as an essential factor for the development of individual economic-geographical phenomena.

Udžbenik u pedagoškom smislu dobija složenije polivalentne zadatke efikasnijeg uticaja na razvoj svih mentalnih snaga učenika. Kao komplementarno nastavno sredstvo i jedan od primarnih izvora znanja, zajedno sa nastavnim i vannastavnim sredstvima i aktivnostima učenika, udžbenik je najneposrednije ukomponovani činilac u nastavnom procesu, neposredni sudionik u živoj interakcijskoj komunikaciji učenik – nastavnik – udžbenik, a dinamična priroda udžbenika geografije ogleda se u otvorenosti prema drugim izvorima informacija sa kojima sadejstvuju. Njegovo oblikovanje zavisi, pre svega, od teorije shvatanja nastavnog procesa, a i od činjenice da on presudno utiče na organizaciju i izvođenje nastave i na suštinu odnosa učenika i nastavnika i, konačno, na opšte efekte škole. Udžbenik je, dakle, dinamično nastavno sredstvo i poseban tip školske (posebne) kompletne knjige koja, organ-